

عوامل شکل گیری و عناصر شهر های دوره ایلخانی

پویا طالب نیا^{۱*}، ارض اله نجفی^۲

۱- دانش جوی دکتری باستان شناسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد ابهر *pouya_tn@yahoo.com*

۲- استادیار رشته باستان شناسی دانشگاه آزاد اسلامی واحد ابهر

چکیده

حمله ی مغول به ایران منجر به نابودی و ویرانی شهرهای بزرگ و آباد ایران مانند نیشابور، بلخ، بخارا و بسیاری شهرهای دیگر گردید و نتیجه ی آن تغییر در روش زندگی مردم ایران از شهرنشینی به سوی زندگی چادر نشینی و بیابان گردی بود. در این تغییرات نقش مهاجمان پیروز و قوم مغول بسیار پر رنگ بوده زیرا علاوه بر از بین بردن شهرها، فرهنگ و شیوه ی زندگی خود را بر مردم ایران تحمیل نمودند. پس از تشکیل حکومت ایلخانی در ایران و بر سرکار آمدن وزیران ایرانی، این نخبگان توانستند فرهنگ ایرانی را بر حاکمان متجاوز تحمیل نمایند و باعث رونق و آبادانی ایران پس از آن همه ویرانی شوند. با غلبه ی فرهنگ ایرانی بر حاکمان پیروز ایلخانان مغول زندگی چادر نشینی و کوچ روی خود را تغییر داده و دستور به ایجاد شهرها و پایتخت های برای خود نمودند. عوامل مختلفی در ساخت شهر ها تاثیر گذار بوده که در این مقاله هدف بر آن است عوامل شکل گیری شهرها مشخص و همچنین با معرفی شهرهای شاخص دوره ی ایلخانی ویژگی ها و عناصر شهری بکار رفته در شهرهای این دوره در ایران مشخص گردند.

واژه های کلیدی: شهر سازی، دوره ی ایلخانی، عوامل شکل گیری، عناصر شهری

مقدمه

شناخت شهرها و سیستم های شهری در ادوار مختلف تاریخ ایران می تواند در شناسایی فرهنگی و نوع زندگی مردم، مذهب، طبقات اجتماعی، اقتصاد و بسیاری موارد دیگر با شناخت شهرها و عناصر تشکیل دهنده ی این شهرها در هر دوره بازگو کننده ی بسیاری از این موارد و مسائل می باشد.

شهر ایرانی همواره شهری بوده مملو از زندگی، سرشار از واقعه و حادثه (حبیبی، ۱۳۹۱). اصلی ترین عوامل شکل دهنده یا تغییر دهنده ی شهرها و فضاهای شهری را باید در ارزش های مورد باور جامعه و تحولات آنها جستجو نمود (نقی زاده، ۱۳۸۷: ۱۱۷). با حمله ی مغول نابودی شهرهای آباد و از بین بردن سیستم شهرنشینی در ایران تغییرات عمده ای در عناصر شهری و شهرهای پس از آن به وجود آمد.

رفته رفته از میان ویرانه های بجای مانده، نظام سیاسی تازه ای سر برافراشت در ابتدا این نظام وجوه مشترک اندکی با گذشته داشت (هیلم براند، ۱۳۸۷: ۱۹۳). با آمدن هولاکو در سال ۱۲۵۶م/۶۵۴ ه حکومت واقعی مغولان در ایران آغاز شد و این دوره را با نام ایلخانی در تاریخ ایران نام می برند (توشراتو و گروه، ۱۳۸۴: ۴). اما با نفوذ وزیران کاردان ایرانی به دربار حکام مغول، فرهنگ ایرانی با فرهنگ مغولی و شرقی در هم آمیخت و فرهنگی نو را در این دوره تاریخی به وجود آورد. با درایت وزیران ایرانی در این دوره گذشته ی ایران نیز بسیار مورد توجه حاکمان مغول قرار گرفت. همچنین این تأثیر در نوع زندگی این قوم در ایران نیز به وجود آمد و از زندگی چادر نشینی، تحت تأثیر فرهنگ ایرانی روی به زندگی یکجا نشینی و شهری آورده و دستور به ساخت شهرهایی در این دوره دادند. در بسیاری از کتابهای جغرافی نویسان قرون میانه اسلامی از این شهرها نام برده شده است. تعداد این شهرها از نظر کمیت شاید چندان نباشد اما از لحاظ کیفیت، بررسی و شناخت این شهرها می تواند تا حدودی شیوه ی زندگی مردم ایران در این دوره ی بحرانی را پس از حمله ی مغول مشخص نماید، همچنین در نوشتار حاضر سعی بر آن است با معرفی تعدادی از این شهرها، سبک شهرهای این دوره بصورت تقریبی مشخص و عناصر اصلی تشکیل دهنده ی این شهرها معرفی شوند. جهت دست یابی به این مهم شهرهایی که به عنوان پایتخت توسط حاکمان ایلخان در ایران مشخص گردید مورد بررسی قرار می گیرند.

روش تحقیق

روش تحقیق حاضر تفسیری - تاریخی می باشد و بر اساس مدارک اسنادی یا منابع نوشتاری تحلیل صورت می گیرد. این پژوهش بر اساس بررسی آثار موجود و شواهد مکتوب، متون و اسناد معاصر، انجام گرفته است. در آغاز آثار با استفاده از متون کهن تاریخ تقریبی ساخت و یا اهمیت این شهرها در دوره ایلخانی بررسی و سپس با مطالعات کتابخانه ای ویژگی های کالبدی و عناصر شهری آنها در دوره ی ایلخانی مشخص و معرفی می شود.

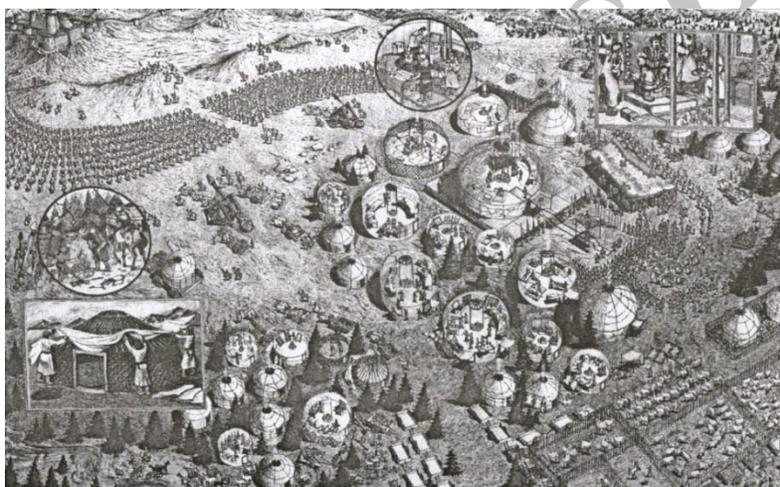
پیشینه پژوهشی

در خصوص موضوع شهرها و شهرسازی در دوره های مختلف تاریخ ایران مطالعات مختلفی صورت گرفته است. در مورد شهرهای دوره ایلخانی و شهر سازی در این دوره مطالعاتی بصورت جامع و کلی انجام نگرفته و در برخی کتب که مربوط به شهرسازی در تاریخ ایران می باشد اشاراتی به شهرهای دوره ی ایلخانی و ویژگی شهرهای این دوره شده است. از آن جمله کتاب پایتخت ای ایران نوشته محمد یوسف کیانی که در آن به پایتخت های ایلخانی نیز اشاره شده و یا کتاب شهرهای ایران که در آن برخی شهرهای دوره ی ایلخانی معرفی شده اند نام برد همچنین در کتاب تاریخ شهر و شهرنشینی در ایران از آغاز تا دوران قاجار نوشته ی جهانشاه پاکزاد علاوه بر ویژگی شهرهای این دوره برخی از آنها نیز معرفی شده اند و در کتاب از شار تا شهر نوشته ی سید

محسن حبیبی نیز به همین روش برخی از شهرهای دوره ی ایلخانی معرفی شده اند. در مورد شهرهای دوره ی ایلخانی و شهرسازی این دوره مقالاتی نیز نوشته شده که شهرهای تازه بنیاد در دوره ایلخانی نوشته ی داود اصفهانیان و علی رضا خزائلی، سازمان فضایی شهرهای ابواب البر دوره ی ایلخانی نوشته ی عبدالحمید نقره کار و همکارن را می توان نام برد.

شهرسازی در دوره ی ایلخانی(عوامل و ویژگی ها)

ظهور فاتحان مغول در ایران حیات شهری را به شدت به مخاطره افکند. این قوم کوچ رو و بیابانگرد زندگی در حصارهای تنگ شهری را نمی توانستند تحمل کنند همچنین برای اینکه از حملات پشت سر خود ایمن باشند شهرهایی را که در مسیرشان قرار می گرفت یکسره ویران و زیر و رو می کردند(اصفهانیان و خزائلی، ۱۳۸۱: ۶۰)(شکل ۱). پس از اینکه چنگیز و فرزندانش فتوحات و جهانگیریشان به پایان رسید نوادگان چنگیز در مناطق تحت سلطه به فکر جهاننداری و اداره ی مناطق مفتوحه افتادند(مرتضوی، ۱۳۸۵: ۷).

شکل ۱- شیوه ی زندگی ایلخانان در ابتدای حضور خود در ایران(پاکزاد، ۱۳۹۲: ۳۲۱)

در ایران نوادگان چنگیز حکومت ایلخانی را تأسیس کردند. این حکومت تازه، جزئی از امپراطوری گسترده ی مغولان بود و مرزهای آن از چین تا اروپا گسترش یافته بود. این حاکمان جدید در موضوعات دینی از خود شکیبایی نشان دادند و به ترتیب بر آئین شمنی، بودائی، مسیحی و اسلام اعم از اهل تسنن و تشیع بودند که همین پذیرش ادیان مختلف باعث شد فرهنگ ها و اعتقادات مختلف عنصری بسیار مهم در هنر دوره ی ایلخانی باشد(هیلن برند، ۱۳۸۷: ۱۹۴). ایلخانان مغول از نظر مذهب به ترتیب زمانی مذاهب شمنی و بودائی، مسیحی، مسلمان سنی و شیعه بودند(اقبال آشتیانی، ۱۳۸۷- هیلن براند، ۱۳۸۷- بیانی، ۱۳۸۹- انصاری، ۱۳۹۱) در این دوره روابط ایران و اروپا بیشتر شد و تبادلات تجاری، اقتصادی، و فرهنگی نیز رو به گسترش نهاد(اقبال آشتیانی، ۲۸۲). سفرا، تجار و سیاحان زیادی چون مارکوپولو در این زمان به ایران و آسیا سفر کردند و به توصیف شهرها، بناها و قصرهای شاهان ایلخانی در سفرنامه های خود پرداخته اند(زیبا کلام، ۱۳۷۳: ۱۳۷).

در دوره ی ایلخانی دو گرایش عمده در شیوه ی اداره ی مملکت وجود داشت. یکی گرایش به کوچ روی و دیگری گرایش به حکومتی نیرومند در مرکز به همراه نظام اداری مربوط به آن در کل سرزمین(پاکزاد، ۱۳۹۲: ۳۱۳). نبود دولتی متمرکز، وجود قوانین سخت گیرانه ی مغولی منجر بدان شده بود که بسیاری از مردم گرداگرد شهرهایی جمع شوند و ساکن شوند که خان مغول

در آن استقرار و مقام گزیده است. وجود شهرک های شنب غازان و ربع رشیدی در کنار تبریز نمونه ای از آنها می باشد (حبیبی، ۱۳۹۱: ۸۲). بیشترین ساخت و سازها و تغییرات در زمان غازان خان به وجود آمد. اصلاحات غازی که در موارد مختلفی اجراء شد، تغییرات عمده ای را در این دوره به وجود آورد. یکی از اصلاحات غازی معافیت های مالیاتی، کاهش مالیات ها و منع امیران محلی از دریافت مالیت های جدید بود که به پیشرفت اقتصاد و کشاورزی کمک بسیاری کرد و در جهت یکجا نشین شدن مردم کوچ رو و حتی شهر نشین نیز مؤثر بود (لتمون، ۱۳۶۲: ۱۹۲). با مسلمان شدن غازان خان عناصر مهم اسلامی از جمله مدارس، مساجد در شهرسازی ایلخانی مورد توجه بیشتر قرار گرفت و فرهنگ وقف نیز در این دوره از رونق خاصی برخوردار گردید. در ایجاد شهرهای و رونق گرفتن شهرهای این دوره وزیران خردمند ایرانی نظیر خواجه نصیر الدین طوسی و خواجه رشید الدین فضل الله همدانی نقش بسیار مهمی داشته اند که توانستند با درایت خود علاوه بر اینکه حامکان مغول را به تدریج و با سیاست تابع مذهب اسلام نمایند از نظر فرهنگی، هنری، اجتماعی و همچنین شهرسازی آنها را تحت تأثیر گذشته ی ایران قرار دهند تا بتوانند از این طریق فرهنگ نابود شده به دست این قوم وحشی را دوباره احیاء نمایند. با توجه به خصوصیات مکتوب از شهرک هایی چون شنب غازان، ربع رشیدی و خصوصاً شهر سلطانیه می توان به وضوح رونق شهرسازی در این دوران را مشاهده نمود. در این شهرها بین عناصر شهر نوعی تعادل دقیق وجود دارد، این اجزاء علاوه بر منازل مسکونی و راه های ارتباطی در قالب گنبد عالی و بناهای یادبودی زیبا، مسجد جامع، مدارس، خانقاه، رصدخانه، حمام، بازار و ... در بافت شهری فعالیت داشته اند که دارای هماهنگی مطلوب و منسجمی با یکدیگر هستند. یکی از تحولات دیگری که در شهرسازی صورت گرفت، تغییر محور شهرسازی و گسترش آن بود. سابقاً محور این اصلاحات شهری، محل سکونت امرا و مکان کاخ های آنان بود، اما در این دوره، رویکرد مذهبی و یا علمی- مذهبی بود که به توسعه و گسترش شهرها سمت و سو می داد. در این دوره توجه به محدوده ی شهر اهمیت یافت. امرا و حکما با ساختن برج و بارو به دور شهرها در سامان دهی سیاسی اجتماعی فضایی داخل شهرها همت فراوانی نمودند. نکته ای که در اینجا قابل تأکید است، دقت به نظم حیطة های شهری و وحدت بخشیدن به آنها است. در این خصوص قرار گرفتن حمام و کاروانسرا در مدخل شهر، محوری بودن جاده ی اصلی و قرار گرفتن بازار و معابر مهم در امتداد آن را می توان نام برد. هر چند که شهر حول اماکن مذهبی شکل می گرفت، ولی ساختن کاخ ها و بناهای یادمانی مهم رونق یافت (نقره کار و همکاران، ۱۳۹۱: ۵۸). هندسه ی شهرهای ایلخانی به ویژه شهرهای مهم به گونه ای بود که فضای شهری در امتداد خیابان های طولی و عرضی عمود بر هم که به سان یک صفه ی شطرنج در سطح شهر گسترده بودند شکل می گرفتند. راه ها و باغ ها به عنوان اجزای لاینفک و اجتناب ناپذیر شهر ایلخانی مطرح بودند (همان، ۱۳۹۱: ۶۰).

معرفی شهر پایتخت های ایلخانی

مرکز قدرت ایلخانی در شمال غرب ایران بود. زمین های مرتفع و حاصلخیز این مناطق برای بزرگان مغول که هنوز زندگی چادرنشینی داشتند به شدت جذاب بود (هیلن برند، ۱۳۸۷: ۱۹۴). به همین دلیل مرکز قدرت و حکومت خود را در شمال غرب ایران قرار دادند و پایتخت های ایلخانی هر سه در این منطقه بوده است (شکل ۲). اما آنها تا زمان غازان پس از ساخت شهرها بازهم به رسم خود اقامتگاه های چادری داشتند و در کنار شهرها چادرهای خود را برپا می کردند (ویلبر، ۱۳۶۵: ۱۲). در حقیقت شهر پایتخت های غربی در حکومت ایلخانی حکم ارگ سلطنتی در شارستان بزرگ ایران را داشته اند (میرفتاح، ۱۳۷۴: ۵۱۶). آنها برای نشان دادن اقتدار و عظمت حکومت خود دست به ساخت و آبادانی شهرها خصوصاً پایتخت هایشان کردند. ایشان به زودی دریافتند که وجود یک پایتخت به لحاظ اداری و تجاری تا چه اندازه لازم و ضروری می باشد و در اقتدار حکومتشان مؤثر است. جهت انتخاب شهری به عنوان پایتخت موارد مختلفی را در نظر داشته اند که مهمترین آنها موقعیت جغرافیایی منطقه بوده زیرا مناطقی را انتخاب نموده اند که از نظر شرایط زیست محیطی بیشترین شباهت را با منطقه ای که از آن آمده بودند (مغولستان)

داشته باشد و مورد مهم دیگر موقعیت استراتژیکی آن بوده که از نظر سیاسی، تجاری و نظامی مورد توجه بوده است. شمال غرب ایران با توجه به اینکه در مسیر جاده ابریشم قرار داشت و از نظر تجاری مورد اهمیت بود، همچنین نزدیک ترین منطقه به اروپا در خصوص روابط سیاسی با این کشورها بود و از خطر احتمالی حملات نظامی کشورهای اروپایی و حکومت های اسلامی چون ممالیک در مصر این منطقه بهترین نقطه برای جلوگیری از حملات آنها به شمار میرفت. دلایل بالا مهمترین موارد در جهت انتخاب منطقه ی شمال غرب ایران جهت پایتخت های ایلخانان می باشند. سه شهر مراغه، تبریز و سلطانیه به عنوان پایتخت شهرهای دوره ی ایلخانی مورد اهمیت هستند زیرا بیشترین تفکرات حاکم در جامعه را می توان در پایتخت های هر حکومتی مشاهده نمود. به همین جهت در بخش حاضر به معرفی شهر پایتخت های دوره ی ایلخانی پرداخته میشود. تا بر اساس شواهد باقی مانده از آثار ایلخانی این شهرها بصورت تقریبی بتوان عناصر مختلف در شکل گیری و رونق شهرهای ایلخانی را مشخص نمود.

شکل ۲- موقعیت شهر پایتخت های ایلخانی در ایران، (Google earth)

مراغه

اولین پایتخت ایلخانان شهر مراغه می باشد. هولاکو این شهر را به عنوان مرکز انتخاب نمود و با این انتخاب مرکزیت خاصی به این شهر بخشید و به اوج اعتلای شهرت و آبادانی رسید (پاکزاد، ۱۳۹۲: ۳۳۹). رصد خانه مراغه به دستور هولاکو و در زمان صدارت خواجه نصیرالدین طوسی در مراغه ساخته شد و از بقایای شهر ایلخانی مراغه می توان به آن اشاره کرد (لسترینج، ۱۳۹۰: ۱۷۶-حبیبی، ۱۳۹۱: ۸۱). این شهر در دامنه ی جنوبی کوه سهند واقع است، در حقیقت شهری کشاورزی که از امنیت کوه های اطراف برخوردار است همچنین رودخانه ی صوفی چای از مغرب آن می گذرد. از شهر مراغه اکثر جغرافی نویسان اسلامی نام برده ان که این امر نشان از اهمیت و جایگاه آن دارد (اصطخری، ۱۳۷۳- ابن حوقل، ۱۳۶۶- مقدسی، ۱۳۴۵- حموی، ۱۳۷۶، مستوفی، ۱۳۸۹- مستوفی بافقی، ۱۳۹۰). وجود نام مراغه در آثار مربوط به قرن ۴ هجری به بعد تا دوره ی صفوی نشان می دهد که این شهر همواره مورد توجه بوده است. اما در دوره ی ایلخانی و زمان هولاکو با وجود پایتخت بودن از اهمیت و جایگاه بیشتری برخوردار بوده است. جی ویلسون مس گوید: شهر مراغه در دوران هولاکو خان در اوج شهرت بود. دیواری به بلندی بیست پابرای پیشگیری از هجوم دشمنان به دور شهر کشیده شده بود. همچنین شهر دروازه های بزرگی داشت که روی چوب هایش ورقه آهنی کوبیده بودند (نهجیری، ۱۳۷۰: ۲۰۳).

در زمان جانشینان هولاکو با این که پایتخت از مراغه به تبریز منتقل شد، اما باز شهر مراغه مورد توجه حکام مغولی باقی ماند و ساختمان های دیگری در مراغه ساخته شد (پاکزاد، ۱۳۹۲: ۳۳۹). بازدید غازان خان در سال ۷۰۳ ه از رصدخانه مراغه نشان از این

امر دارد که نه تنها رصدخانه زنده بوده بلکه اولین پایتخت ایلخانان هم به حیات خود ادامه داده است. همچنین بنای گنبد غفاریه که در سال ۷۱۵ تا ۷۲۸ ه ساخته شده بیان اعتبار شهر خلال این سالها است (میرفتاح، ۱۳۷۴: ۵۲۰). وجود آثار از قرن ششم هجری در این شهر چون گنبد سرخ، گنبد کبود و یا قبر مادر هولاکو نشان از اعتبارل شهر مراغه در این دوران دارد (همان: ۵۲۵).

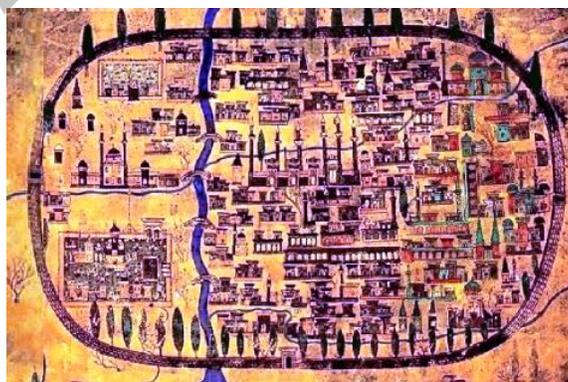
دو عامل عمده در انتخاب شهر مراغه به عنوان پایتخت توسط هولاکو مود توجه بوده است؛

۱- وجود زمین های کشاورزی که در اقتصاد این منطقه اهمیت داشته و زائیده ی شرایط اقلیمی یا جغرافیایی طبیعی منطقه بوده است.

۲- عامل دیگر در سیاست ایلخانان بوده است. انتخاب این شهر در غرب قلمرو ایلخانی که در تمام طول دوره ی ایلخانی این منطقه سلطان نشین بوده، اولاً جهت حفظ مرزهای غربی از تجاوز بیگانگان در ثانی نزدیکی به اروپا جهت تبادلات تجاری می باشد.

تبریز

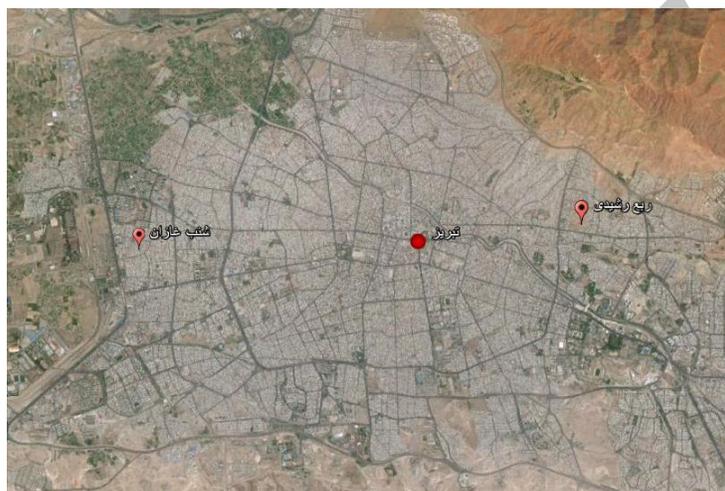
تبریز که در اکثر کتب جغرافیایی نویسان اسلامی اسم این شهر در دوران اسلامی همواره به عنوان یکی از مهمترین شهرهای منطقه ی آذربایجان معرفی شده. تبریز شهری آباد بوده که اطراف آنرا باغ ها بستان ها پوشانده بود. آبادانی تبریز ایلخانان مغول را در دوره ی حکمرانی آباقاخان برانگیخت تا این شهر را به پایتختی حکومت خود برگزینند (پاکزاد، ۱۳۹۲: ۳۲۵). این انتخاب نقطه ی عطفی در تاریخ شهر تبریز بود. اما اوج آبادانی تبریز زمانی بود که غازان خان نیز پس از به حکومت رسیدن (۶۹۵-۷۰۴ ه) پایتخت خود را تبریز قرار داد. تبریز شاید تا اندازه ای مادر شهر عمده ی بین المللی روزگار خود و قطبی برای سفیران، بازرگانان و هنرمندان بیشتر جهان شناخته شده ی آن روز بود که در آن ایرانیان و مغولان با عربان، ترکان، چینی ها، ارمنیان، بیزانسیان و اهالی اروپای غربی خصوصاً جنوا و پیزا که از وجه بازرگانی سطح بالایی برخوردار بودند آمیخته شدند (هیلن برند، ۱۳۸۷: ۱۹۵). اهمیت تبریز و پایتخت شدن آن سبب شد تا جمعیت شهر چنان افزایش یابد که شمار ساکنان آن در بیرون باوری نیمه ویران آن بیشتر از درون آن باشد. در زمان غزان دستور داده شد که دور شهر را باروی جدیدی بکشند. ای بارو همه ی محلات و باغ و بستان های شهر را در بر می گرفت. باروی جدید ۵ دروازه داشت یکی دروازه ی بغداد در جنوب غرب، دروازه ی اوجان در جنوب شرق، دروازه ی سراو رود (سراب) به طرف خراسان در شرق، دروازه ی آران در شمال و دروازه ی روم در شمال غرب. در فاصله ی میان این دروازه ها، هشت دروازه ی کوچک نیز ساخته شده بود (پاکزاد، ۱۳۹۲: ۳۲۶) (شکل ۳).

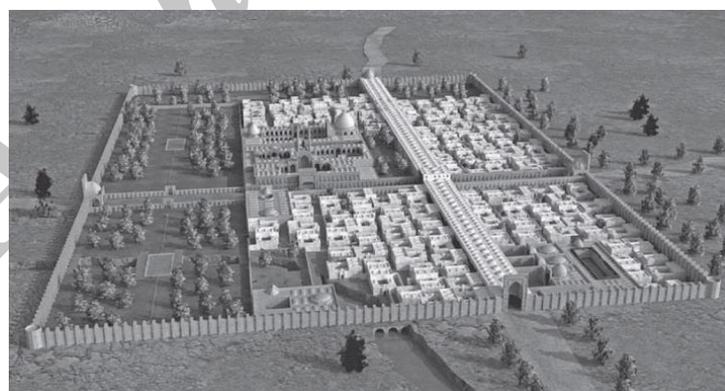
شکل ۳- قدیمی ترین نقشه تبریز مربوط به سال ۹۴۰ هجری محل نگهداری تصویر موزه ای در

ترکیه (www.rozanehonline.com)

درک تاریخ گذشته و تلاش دولت های پیشین در امر عمران و آبادنی، خان مغول را بر آن می دارد تا او نیز تبریز را سامان دهد(حبیبی، ۱۳۹۱: ۸۲). غازان خان پس از بازگشت از سفر شام و دیدن دمشق دستور به ساخت شهرکی مشهور به شنبه غازان در غرب تبریز می دهد. در مقابل این امر خواجه رشید الدین فضل الله همدانی نیز در شرق شهر دستور به ساخت شهرکی با نام ربع رشیدی می دهد(مستوفی، ۱۳۸۹: ۷۶)(شکل ۴). یکی از مهمترین پروژه هایی که در دوران طلایی شکوفایی شهرسازی و شهرهای ایلخانی صورت گرفت، که با تدبیر خواجه رشیدالدین فضل الله همدانی وزیران نامی و فرهیخته زمان غازان ساخته شد مجموعه ربع رشیدی در کنار شهر تبریز بود(نقره کار و همکاران، ۱۳۹۱: ۵۹). این دو شهرک به گونه ای منظم و شطرنجی طراحی می شوند و جهت آبیاری و آبرسانی آنها رشته قنات هایی کشیده می شود. این دو اولین نمونه ها از گونه ی شهر سازی دوران مغول هستند که بنا بر تصمیم خان و دولت مغول ساخته می شوند(حبیبی، ۱۳۹۱: ۸۲).

شکل ۴- موقعیت کنونی شهرک های ربع رشیدی و شنب غازان در شهر تبریز (Google earth)

شکل ۵- طرح بازسازی شده شهرک ربع رشیدی(بلایی اسکویی و کی نژاد، ۱۳۸۹: ۶۹)

شنب غازان که بهتر است بصورت شهرکی در کنار شهر تبریز مورد قبول واقع شود نیز دارای برج و حصار دور شهر بوده همچنین دروازه های متعدد داشته و از سمت دروازه ی بغداد با شهر تبریز در ارتباط بوده(نقره کار و همکاران، ۱۳۹۱: ۵۰). خان مغول در این مجموعه به ساخت مقبره ای برای خود و در کنار آن مسجد، خانقاه، دارالشفاء، کتابخانه، رصدخانه، بستان سرا و قصر

عادلیه دستور داد (پاکزاد، ۱۳۹۲: ۳۲۶). در این شهر از نظر کاربری های شهری به تمامی نیازها توجه شده و به عنوان یک مجموعه ی کامل، تعامل اجزاء با یکدیگر به عنوان یک کل منسجم مشهود است. با وجود بناهای گوناگون، مقبره ی غازان خان بارزترین بنا و عنصر مرکزی شنب غازان بوده است. زلزله های متعدد باعث شد که از شنب غازان بجز مخروبه چیز دیگری باقی نماند. بازرگانان و جهانگردان فرانسوی که در سال ۱۰۴۶ هجری به ایران سفر کرده اند آورده اند، از آن همه بنای زیبا در شنب غازان فقط مقبره ی غازان پا برجاست و آثار دیگری باقی نمانده (نقره کاروهمکاران، ۱۳۹۱: ۵۰).

شکل ۶- آثار بجای مانده از برج ها و باروی ربع رشیدی (Google earth)

در خصوص شهرک دیگر اطراف تبریز نیز که به ربع رشیدی معروف است حمدالله مستوفی چنین نوشته است که شهرچه ای بود در شمال شرق تبریز که رشید الدین در آنجا عمارت فراوان و عالی ساخته (مستوفی، ۱۳۸۹: ۸۶). عمارت ها و ساختمان های آن به یکدیگر متصل بود و دارای برج و بارو و دروازه هایی داشته است. بیشتر ساختمان های این مجموعه کارکرد علمی - آموزشی داشتند و شماری کاروانسرا در آن ساخته شده بود (شکل ۵ و ۶) (پاکزاد، ۱۳۹۲: ۳۲۶). این شهر دارای کتابخانه بوده و مانند شنب غازان دارای باغ بوده و در آن ایجاد فضای سبز از نظر دور نمانده بود (نقره کار و همکاران، ۱۳۹۱: ۵۲). این شهرک نیز پس از دسیسه ای که بر علیه خواجه رشیدالدین صورت گرفته بود در سال ۷۱۸ هجری و در زمان ابوسعید مورد تاراج و تخریب قرار گرفت (همان: ۵۳). وجود این شهرک ها (شنب غازان و ربع رشیدی) در کنار شهر تبریز و رونق آنها هرگز باعث بی رونقی شهر تبریز نشد، بلکه این شهر تبریز بود که به آنها رونق می بخشید. و دلیل آنرا می توان در این امر دید که این شهرک ها پس از ایلخانان از بین رفتند اما شهر تبریز اهمیت و رونق خود را در دوره ی صفوی حتی قاجار حفظ کرد. پس از ساخت این شهرک ها در زمان غازان خان، با به حکومت رسیدن اولجایتو شهرسازی ایلخانی با ساخت شهر سلطانیه به عنوان پایتخت سبک کامل شهرسازی خود را به نمایش می گذارد.

سلطانیه

شهر سلطانیه را می توان از نظر مطالعاتی مهمترین شهرها و پایتخت های دوره ی ایلخانی دانست. این شهر در زمان اوج قدرت و ثبات حکومت ایلخانی بنا شده، همچنین تفاوت این شهر با سایر پایتخت های دوره ی ایلخانی در این است که شهری تازه تأسیس بوده که با سبک و الگوی مورد نظر خود ایلخانان ساخته شده و مانند پایتخت های دیگر قبلاً مرکزیت شهری نداشته که در دوره ی ایلخانی به آن الحاقاتی افزوده شود و یا مانند شهرها و شهرک هایی که در این دوره ساخته شده اند نیز نمی باشد زیرا اهمیت و جایگاه پایتختی آنرا از سایر شهرهای ساخته شده در این دوره متمایز می نماید. به همین دلیل با مطالعه ی دقیق ساختار این شهر و مقایسه با دیگر شهرهای ساخته در دوره ی ایلخانی و همچنین پایتخت های دیگر این حکومت می توان مهمترین عناصر شهری و همچنین سبک و ساختار شهرهای دوره ی ایلخانی را کاملاً مشخص نمود.

این شهر با نقشه ای از پیش طراحی شده، و منطقه ای که انتخاب شده بود با تمام نیازهای زندگی مغولان سازگاری داشت (اشپولر، ۱۳۸۴: ۵۷). شهر سلطانیه در زمان ارغون مقدمات اولیه ساخت آن انجا پذیرفت اما به دلیل مرگش ساخت آن انجام نگردید. اما جانشین او اولجایتو دستور به ساخت شهر داد تا یکی از آرزوهای ارغون خان را به مرحله ی اجرا گذارد و دستور داد بنای شهر سلطانیه برای انتقال پایتخت از تبریز آغاز گردد (نقره کار و ویگران، ۱۳۹۱: ۵۹). وی سلطانیه را به شهری کامل تبدیل نمود و تلاش بسیاری نمود تا آن را گسترش دهد و مقبولیت عام برای آن فراهم آورد اما این شهر پس از مرگ اولجایتو رو به انحطاط نهاد و فقط آرامگاه مجلل خودش بر فراز دشت سلطانیه از آن باقی ماند. مهمترین دلیلی که باعث شد سریعاً رو به انحطاط گذارد؛ قرار نداشتن در مسیر اصلی و فاصله ی آن با جاده ی ابریشم بوده است.

شکل ۷- مینیاتور المترکی که نشان از شهر سلطانیه دارد و در قرن ۱۶ میلادی ترسیم شده است (soltanieh.mihanblog.com)

سلطان محمد خدابنده یا همان اولجایتو از سال ۷۰۴ یا ۷۰۵ هجری در داخل قلعه ی سلطانیه عمارات متعدد ساخته بود که معدودی از این ساختمانها را مورخین ذکر کرده اند. از جمله این مورخان می توان به حافظ ابرو، ابوالقاسم کاشانی و حمد الله مستوفی اشاره کرد. بر اساس نوشته ی این مورخان سلطان اولجایتو برای مدفن خود عمارتی بسیار وسیع و رفیع ساخته است. از دیگر آثاری که مورخان به آن اشاره کرده اند می توان به مسجد، خانقاه، دارالحدیث، مدارس، بازار، حمام و باغ و بستان داخل شهر اشاره نمود (میرفتاح، ۱۳۷۴: ۵۵۳) (شکل ۷). از جمله عناصر مهم دیگری که در ساخت شهر سلطانیه نقش داشته می توان به علف زارهای اطراف شهر اشاره کرد که در کل دوران حکومت مغول به ایران بهترین چراگاه برای اسب هایشان بود همچنین عامل دیگر این است که دو رودخانه ی ابررود و زنجان چای در این منطقه بهم میرسند و منابع آبی خوبی را هم جهت کشاورزی و هم برای مصارف آشامیدن و زندگی مردم به وجود آورده است.

از جمله آثاری که از کاوش های باستان شناسی در حیم گنبد سلطانیه بدست آمده می توان به آثار و پی بازار در قسمت شمالی شهر که بصورت طولی امتداد دارد و یکی از دروازه های شهر نیز به بازار با ز می شود اشاره نمود همچنین حمام که در انتهای باز و جنوب بازار ساخته شده، باروی سنگی شهر و همچنین بقایای برج های مدور دور شهر که همگی از سنگ اخته شده اند و نیز بناهای مسکونی دیگر از دیگر آثار مکشوفه از این شهر می باشند. و فضای سبزی که بجای مانده به همراه خود گنبد سلطانیه عظمت و شکوه این شهر نوساخته در دوره ی ایلخانی را به روشنی نشان می دهد (شکل ۸). شهر سلطانیه به همان سرعتی که به وجود آمد و رونق گرفت پس از مرگ ابوسعید و سقوط دولت ایلخانان رو به افول نهاد به گونه ای که گفته اند در یک شب پس از سقوط دولت ایلخانی هزاران نفر شبانه این شهر را ترک کرده اند (پاکزاد، ۱۳۹۲: ۳۳۰). این امر می تواند به این دلیل باشد که افراد بسیاری را ابتدا جهت ساخت شهر و سپس جهت سکونت در پایتخت ایلخانی از اصناف مختلف به اجبار از شهر و دیار خود کوچانده و مجبور به سکونت در این شهر نمودند.

شکل ۸- عکس هوایی شهر سلطانیه و آثار بجای مانده از آن (Google earth)

نتیجه گیری

در این دوره با توجه به اینکه الگوی کهن شهرسازی مورد بازنگری و ابداع مجدد واقع شده اند که نشان از حفظ و نگهداری و زنده بودن سنتهای شهر نشینی و شهرسازی دارند، ولی بدان علت که بسیار محدود می باشند و تعداد اندکی هستند و در پهنه ی وسیعی از سطح کشور مورد استفاده واقع نشده اند نمی توان در این دوره به زندگی شهری در معنای گسترده ی آن اشاره نمود.

در کل عواملی که در ایجاد شهر و رونق شهرسازی در دوره ی ایلخانی نقش داشتند شامل موارد زیر می باشند؛

- ۱- وزیران ایرانی؛ نفوذ وزیران کردانی چون خواجه نصیرالدین طوسی و خواجه رشیدالدین فضل الله همدانی در دربار حکومت باعث شد که حاکمان ایلخان با فرهنگ ایرانی به خوبی آشنایی پیدا کنند و آنرا بپذیرند و همین امر باعث شد دست به آبادانی بزنند و در سدد جیرا خرابی هایی که ایجاد کرده اند بر آیند.
 - ۲- روابط با اروپا و نشان دادن عظمت حکومت ایلخانی؛ حاکمان ایلخان پس از آشنایی با فرهنگ ایرانی و رابطه با اروپا برای نشان دادن عظمت و اقتدار خود دست به ساخت شهرها زدند و پایتخت های خود را با ساخت عمارت های باشکوه به اروپاییان معرفی نمودند.
 - ۳- پذیرش اسلام توسط حاکمان مغول؛ بیشترین تغییرات زمانی به وجود آمد که حاکمان مغول (ارغون) دین اسلام را قبول کردند و با تعالیم اسلامی به حکومت پرداختند. به همین دلیل در شهرها توجه به اماکن مذهبی بیشتر شد.
 - ۴- توجه به تجارت؛ عامل دیگری که باعث ساخت شهرها در دور ی ایلخانی شد رونق گرفتن تجارت و اقتصاد بود که این امر نیازمند بازارها و شهرهایی بود.
 - ۵- توجه به تاریخ گذشته ی ایران؛ همانگونه که اشاره شد با تدبیر وزرای ایرانی، حاکمان مغول با تاریخ پیش از اسلام ایران علاقه مند شده و حتی بیشترین آثار دوره ایلخانی را می توان در کنار آثار دوره ی ساسانی مشاهده نمود از آن جمله می توان به تخت سلیمان اشاره کرد.
 - ۶- شرایط جغرافیایی و مکانی و دسترسی به منابع آبی؛ در ساخت شهرها در دوره ی ایلخانی در دسترس بودن منابع آبی و همچنین اهمیت منطقه ای که شهر در آن ایجاد شده است بسیار مورد توجه بوده و بیشتر شهرهای تازه تأسیس در دوره ی ایلخانی در دشت ها و علف زارهای سرسبز ساخته شده اند.
- همچنین سبک شهرهای دوره ی ایلخانی بصورت چهار گوش و در داخل نیز بصورت شطرنجی و شبکه ای می باشند. در ساخت این شهر ها عناصر شهری مختلفی مورد توجه بوده که با یکدیگر یک مجموعه ی کامل شهری را با نظم و هنسه ای دقیق به وجود آورده اند. عناصر مهمی که در شهرهای این دوره وجود داشته اند به قرار زیر هستند:
- ۱- مقابر و بناهای یادمانی؛ محوریت و مرکزیت اکثر شهرهای تازه تأسیس ایلخانی را مقابر شاهان تشکیل می دهند مانند مقبره ی غازان در شنب غازان و مقبره ی اولجایتو در سلطانیه.
 - ۲- مراکز علمی مانند رصد خانه و مدارس؛ علاقه ی حاکمان مغول به رصد ستارگان و علم نجوم باعث آن شد توجه و علاقه ی خاصی به ساخت رصد خانه داشته باشند. رصد خانه ی مراغه و شنب غازان از آن دسته اند.
 - ۳- بازار؛ همانگونه که در عوامل شکل گیری شهرها اشاره شد تجارت نقش مهمی در ساخت شهرها داشته است. تجارت و اقتصاد پر رونق در هر شهر نیازمند بازار و پیشه های مختلف در آن است که در اکثر شهرهای ایلخانی بازارها از اهمیت ویژه ای برخوردار بوده اند به صورتی که رو به مهمترین دروازه های شهر ساخته می شدن. بازار در شهرهای ایلخانی بصورت طولی ایجاد شده تا نظم بافت شهر رعایت گردد.

- ۴- اماکن مذهبی (مسجد، خانقاه، دارالحدیث...); همان گونه که اشاره شد پس از اینکه حاکمان مغول دین اسلام را پذیرفتند اماکن مذهبی چون مسجد و خانقاه در بافت شهرهای تازه تأسیس مورد توجه قرار گرفتند.
- ۵- بناهای عام المنفعه (حمام، کاروانسرا، آب انبار...); در این دوره وقف از اهمیت بسیاری برخوردار گردید و ساخت بناهای عام المنفعه در شهرهای ایلخانی مورد توجه قرار گرفت و حتی برخی از آنها عواید بدست آمده از این اماکن خرج مدارس و مراکز مذهبی و علمی می گردید.
- ۶- بناهای آموزشی (کتابخانه، مدارس); توجه به تحصیل و کسب علم ودانش با وجود بزرگان ایرانی دربار حاکمان مغول بسیار رونق گرفت و در اکثر شهرهای تازه تأسیس مدرسه و کتابخانه حتماً مورد نظر قرار می گرفت.
- ۷- کاخ حکومتی؛ حاکمان و وزیران در داخل شهرها برای خود بناهای باشکوه تأسیس می کردندو اکثراً ارگ حکومتی در مرکز شهر ها طراحی می شدند.
- ۸- باغ؛ باغ و بستان در اکثر شهرهای ایلخانی که توصیف آنها شده است وجود داشته و ایجاد فضای سبز از نظر دور نمانده است.
- ۹- راه های ارتباطی؛ توه به راه های ارتباطی از اهمیت زیادی برخوردار بوده و تمامی شهرهای دوره ی ایلخانی معابر دسترسی داخلی شهر ها و همچنین راه های ارتباط بین شهرها مورد توجه بوده و در طراحی جهت ساخت، شکل و بافت اصلی شهر ها بسیار مهم بوده.
- ۱۰- دیوارهای دفاعی و برج های مدور؛ در تمام طول تاریخ شهرهای ایران، همواره از حصار دفاعی با اشکال و مصالح گوناگون جهت محافظت شهرها استفاده می شده. دردوره ی ایلخانی اکثر حصارها سنگی و برج ها مدور طراحی شده اند که بیشترین شباهت را با دوره ی ساسانی و شهری چون بیشاپور دارند.
- ۱۱- دروازه های شهری؛ اهمیت تجارت و بازرگانی در دولت ایلخانی سبب توجه بیشتر به دروازه ها، جهت قرار گیری و حتی افزایش تعداد آنها در شهرها شد. حداقل تعداد دروازه در شهرهای این دروه ۴ دروازه که صرفاً در جهات اصلی نبوده بلکه به سمت شهرهای مهم پیرامون و در راستای شکل گیری بازارهای خطی بوده است.

مراجع

- [1] ابن حوقل. سفرنامه (ایران در صورہ الارض) ، ترجمه جعفر شعار، چاپ دوم، تهران: انتشارات امیر کبیر، ۱۳۶۶
- [2] اشیپولر، برتولد. تاریخ مغول در ایران، ترجمه محمود میر آفتاب، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، (۱۳۸۴)
- [3] اصطخری، ابواسحق ابراهیم. ممالک و مسالک، ترجمه محمدبن اسعدبن عبدالله تستری، مجموعه ی انتشارات ادبی و تاریخی، ۱۳۷۳
- [۴] اصفهانیان داود، خزائلی علی رضا. شهرهای تازه بنیاد در دوره ایلخانی، نامه انجمن، تابستان 1381 ، شماره ۶، صص ۶۰-۱۳۸۱، ۷۰.
- [5] انصاری، جمال. تاریخ فرهنگ ایران از آغاز تا پایان عصر پهلوی، چاپ چهارم، انتشارات سبحان نور، ۱۳۹۱
- [6] آشتیانی، عباس اقبال. تاریخ مغول، چاپ نهم، تهران: انتشارات امیر کبیر، ۱۳۸۸
- [7] بلالی اسکویی آریتا و همکاران. طرح فرضی «ربع» و «شهرستان» رشیدی»، مجله صفه، دوره ۲، شماره ۵۰، صص ۵۱-۱۳۸۹، ۷۶.
- [8] بیانی، شیرین. دین و دولت در ایران عهد مغول، جلد اول، چاپ چهارم، مرکز نشر دانشگاهی، ۱۳۸۹

- [9] پاکزاد، جهانشاه. تاریخ شهر و شهر نشینی در ایران از آغاز تا دوران قاجار، چاپ دوم، انتشارات آرمانشهر، ۱۳۹۲
- [10] توشراتو امیر، گروه ارنست. هنر ایلخانی و تیموری، ترجمه یعقوب آژند، چاپ دوم، انتشارات مولی، ۱۳۸۴
- [11] حبیبی، محسن. «از شار تا شهر»، چاپ دوازدهم، تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۹۱
- [12] حموی، یاقوت. «معجم البلدان»، جلد دوم، بیروت، ۱۳۷۶
- [13] زیباکلام، صادق. «ما چگونه ما شدیم»، تهران: انتشارات روزنه، ۱۳۷۳
- [14] لثمون، آ.س.ک. مالک و زارع در ایران، ترجمه منوچهر امیری، تهران: وزارت فرهنگ و آموزش عالی، ۱۳۶۲
- [15] لسترینج، گای. جغرافیای تاریخی سرزمین های خلافت شرقی، ترجمه محمود عرفان، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۹۰
- [16] مرتضوی، منوچهر. مسائل عصر ایلخانان، انتشارات ادبی و تاریخی موقوفات دکتر محمود افشار، ۱۳۸۵
- [17] مستوفی بافقی، محمد مفید. مختصر و مفید (جغرافیای ایران زمین در عصر صفوی)، به کوشش ایرج افشار، انتشارات دکتر محمود افشار، ۱۳۹۰
- [18] مستوفی قزوینی، حمدالله. نزه القلوب، تصحیح گای لیسترانج، چاپ هشتم، انتشارات اساطیر، ۱۳۸۹
- [19] مقدسی، ابو عبدالله محمد بن احمد. احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم، ترجمه علینقی منزوی، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان ایران، ۱۳۴۵
- [20] میر فتاح، علی اصغر. پایتخت های ایران، به کوشش محمد یوسف کیانی، انتشارات میراث فرهنگی، ۱۳۷۴
- [21] نقره کار و همکاران. سازمان فضایی شهرهای ابواب البر دوره ی ایلخانی، مطالعات معماری ایران، شماره ۲، صص ۴۷-۶۳، ۱۳۹۱
- [22] نقی زاده، محمد. شهر و معماری اسلامی، اصفهان: انتشارات مانی، ۱۳۸۷
- [23] نهجیری، عبدالحسین. جغرافیای تاریخ شهرها، تهران: انتشارات مدرسه، ۱۳۷۰
- [24] ویلبر، دونالد. معماری اسلامی ایران در دوره ایلخانیان، ترجمه عبدالله فریار، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۵
- [25] هلین براند، رابرت. هنر و معماری اسلامی، ترجمه اردشیر اشراقی، تهران: انتشارات روزنه، ۱۳۸۷